

Een einde maken aan de groei is ook een daad van geloof

Economie en maatschappij Paul Schenderling

Met toenemend afgrijzen zien we vandaag de dag hoe de wereld verzinkt in een ongeken- de milieu- en klimaatontwrichting, een catastrofe waar rijke landen zoals Nederland historisch gezien voor 70 procent verantwoordelijk voor zijn.¹ Lange tijd leek deze aardse ontwrichting de christelijke filosofie en theologie in rijke landen niet te deren: geloof en economie bleven grotendeels gescheiden werelden. Paul Schenderling verbindt deze werelden juist en onderzoekt vanuit het christelijk denken postgroei als oplossing voor de klimaatcrisis.

Het had allang anders kunnen en moeten zijn. Twintig jaar geleden luidde de Wereld Alliantie van Reformatorische Kerken (WARC) de noodklok in de zogenoemde Accra-verklaring, die 200 protestantse kerkge- nootschappen wereldwijd hebben ondertekend. In de Accra- verklaring klinkt met name de noodkreet van christenen uit het mondiale Zuiden duidelijk door. “Wij zien een dramati- sche overeenkomst tussen het lijden van de mensen en de schade aan de rest van de schepping,” zo begint de verklaring. “De oorzaken van de massale bedreiging van het leven zijn bovenal het product van een onrechtvaardig economisch sys- teem,” luidt de analyse. En dan eindigt de verklaring met een aantal krachtige uitspraken, waaronder de volgende: “We ge- loven dat de integriteit van ons geloof op het spel staat als we zwijgen of weigeren te handelen ten aanzien van het huidige systeem van neoliberale economische globalisering.”

Op zoek naar een Bijbels gefundeerde economische ethiek

Het is duidelijk dat er in de tussenliggende twintig jaar onvol- doende met deze verklaring is gebeurd. Het christelijk denken in rijke landen staat daarom voor de dringende taak om ons spreken en handelen te hervormen. We hebben een bindende, Bijbels gefundeerde economische ethiek nodig waaraan we ons committeren. Gelukkig hoeven we niet lang te zoeken naar zo'n economische ethiek. Eén van de Tien Geboden, nota bene het enige gebod dat tweemaal genoemd wordt, biedt een bindende richtlijn die het leven bevordert in plaats van vernietigt.

Het gebod waar het hier over gaat, is het tiende gebod: “U zult niet begeren... U zult niet begeren...” (Exodus 20:17). In lijn met de algehele vergeestelijking van het geloof die in het

christelijk denken in de afgelopen eeuwen is opgetreden, wordt het werkwoord ‘begeren’ vaak zuiver geestelijk geïnter- preteerd, namelijk als verlangen. Hoewel deze interpretatie niet per se onjuist is, is het onwaarschijnlijk dat het gebod door het volk Israël oorspronkelijk zo opgevat is.²

Laten we nagaan hoe we de oorspronkelijke interpretatie kunnen achterhalen. Er is in de hele Bijbel maar één andere passage waar het Hebreeuwse werkwoord voor begeren (*chamad*) en het Hebreeuwse woord voor huis (vgl. het tiende gebod) samen voorkomen, namelijk Micha 2:1-2 (HSV):

*Wee hun die onrecht uitdenken,
kwaad uitwerken op hun slaapplaats,
en het bij het licht van de morgenstond uitvoeren,
omdat zij daartoe bij machte zijn.
Zij begeren akkers en roven die,
en huizen, en nemen die af.
Zo onderdrukken zij de man en zijn huis,
de mens en zijn erfelijk bezit.*

De eerste aanwijzing is dus dat begeren te maken heeft met het roven van akkers en huizen. Hoe ging dat roven in z'n werk? Dit begon vaak met het overtreden van het gebod om aan de naaste in nood rente te vragen (Exodus 22:24-25), een gebod dat door Bijbelwetenschappers beschouwd wordt als een van de oudste geboden uit de Thora. Als de naaste vervol- gens failliet ging, dan kon de schuldeiser het huis en de bezit- tingen van de naaste confisqueren. En ook daar bleef het meestal niet bij. In veel gevallen werd de vrouw van de naaste de schuldsavin van de schuldeiser, een ronduit verschrikke- lijke situatie. Zij moest zwaar, vernederend werk doen en was de bescherming van haar man kwijt. Dit is dus wat het bege- ren van de vrouw van de naaste concreet betekende.

Historische context van het gebod

Waarom was het überhaupt nodig dat mensen leningen afsloten? Dat had te maken met de ambities van de rijken en machtingen. De Bijbelwetenschapper Marvin Chaney heeft zich uitgebreid verdiept in de oorsprong van deze praktijken.³ Hij ontdekte dat vanaf de achtste eeuw voor Christus, de eeuw waarin Micha en Jesaja profeteerden in Juda, het koninkrijk Juda overging van een stabiele, zelfvoorzienende landbouw-economie naar een economie gebaseerd op internationale handel en economische groei. Dit betekende concreet dat boeren, onder meer door het innen van belastingen, aangemoedigd werden om zich niet langer te richten op verschillende soorten landbouwproducten, maar om zich te specialiseren in één gewas, bij voorkeur een exportgewas, zoals dadels, druiven of olijven. De export werd mogelijk gemaakt door de aanleg van twee nieuwe havens, in het westen en zuiden van Juda.

Monoculturen hebben als voordeel dat boeren in een goed jaar winst kunnen maken en groeien. Het grote nadeel is echter dat als het tegenzit en de oogst mislukt, een boer zich in de schulden moet steken om zijn familie te voeden. Andere boeren misbruikten deze situatie door hoge rentes te vragen, waardoor arme boeren failliet gingen. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat na enkele decennia van deze praktijken negentig procent van de mensen arm was geworden, terwijl tien procent baadde in weelde.⁴

Vandaar dat de profeten zich hier namens God woedend over uitspraken. Dit zet ons op het spoor van andere Bijbel-passages waarin specifiek gesproken wordt over het roven van akkers en huizen. Nu vindt de geduldige zoeker wat meer parallele Bijbelpassages, namelijk: Genesis 39:5 (Jozef aangesteld als rentmeester over de huizen en akkers van de farao), 1 Koningen 21 (Achab rooft de wijngaard van Nabot), 2 Koningen 8 (een vrouw uit Sunem krijgt haar bezittingen terug), Jeremia 22 (wee hen die huizen bouwen zonder de arbeiders te betalen) en Jeremia 32 (Jeremia koopt een akker en God belooft het volk dat het de geroofde huizen en akkers terugkrijgen). We zien nu ook dat in de andere versie van het tiende gebod, Deuteronomium 5:21b, de parallel met de andere passages over het roven van huizen en akkers direct te zien is: '...laat evenmin uw oog vallen op zijn huis of op zijn akker...'

De belangrijkste parallel is Jesaja 5:8 (HSV):

*Wee degenen die zich huis na huis toe-eigenen
die akker na akker samenvoegen,
tot er voor niemand meer ruimte is
en zij alleen het land bewonen.*

Uit deze passages komt een heldere economische ethiek naar voren: in een rechtvaardige economie is er voor iedereen één huis en één veld.

Hoe ethisch verantwoord is onze economie?

Een belangrijke vraag is: wat betekent deze economische ethiek concreet? En hoe verhoudt onze economie zich tot deze ethiek? Deze vragen heb ik empirisch onderzocht. Daarbij heb ik om te beginnen de termen 'huis' en 'veld' vertaald in concrete, moderne termen. De moderne economie is buiten-

gewoon complex. Maar in essentie zijn er ook in onze moderne economie eigenlijk maar twee factoren die echt waarde toevoegen: de natuur en arbeid. Factoren die waarde toevoegen noemen we ook wel productiefactoren.

Het 'veld' gaat over de **natuur** als productiefactor. Om te overleven is de mens afhankelijk van tal van 'diensten' van de natuur: schone lucht, water, materialen en de vruchten van het land. De beschikking hebben over één veld betekent dus concreet dat iedereen aanspraak moet kunnen maken op een evenredig deel van het land, de materialen, het water en de schone lucht die op aarde beschikbaar zijn, nu en in de toekomst.

Hoe zit het met de aanspraak die we maken op de natuur vandaag de dag? De eerder geciteerde uitspraak dat rijke landen zoals Nederland historisch gezien voor 70 procent verantwoordelijk zijn voor de huidige milieu- en klimaatontwrichting is gebaseerd op een berekening met een evenredig aandeel voor elke wereldburger. Hieruit blijkt dat Nederland veel meer aanspraak heeft gemaakt op schone lucht, water, materialen en land dan haar eerlijke aandeel. Zo houden we voor consumptie in Nederland in de rest van de wereld maar liefst elf keer het oppervlak van Nederland bezet. Ook verbruiken we voor onze consumptie bijna vijf keer zoveel water in andere landen als in Nederland. Om andere landen, met name landen in het mondiale Zuiden, nog een kans te gunnen om zich economisch te ontwikkelen, moet Nederland haar CO₂-uitstoot snel en drastisch terugdringen, namelijk naar netto nul in 2030.⁵

De laatstgenoemde opgave brengt nieuwe problemen met zich mee, niet alleen sociale vraagstukken, maar ook grote nieuwe milieuproblemen. Zo is het materiaalverbruik in Nederland, alle mooie woorden over recycling en circulaire economie ten spijt, nog steeds stijgende. Als we de energietransitie doorvoeren in combinatie met economische groei, dan zal het materiaalverbruik in de komende decennia nog sterker stijgen. Dat is problematisch, omdat 90 procent van het wereldwijde biodiversiteitsverlies en van de wereldwijde waterschaarste wordt veroorzaakt door materiaalwinning.⁶

Al deze constatering gaan over de huidige aanspraak die Nederland maakt op de natuur. Maar we leggen ook een groot beslag op de toekomst. De uitstoot die 5,5 gemiddelde Europeanen tijdens hun leven toevoegen aan de atmosfeer zorgt later deze eeuw elders in de wereld voor één extra onnodig sterfgeval.⁷ Aan het einde van deze eeuw zullen door de klimaatcrisis jaarlijks 4,6 miljoen meer mensen sterven dan momenteel het geval is,⁸ met een bandbreedte van 1 tot 7,3 miljoen extra overlijdens.⁹ Het exacte aantal hangt af van de mate van opwarming van de aarde en de bevolkingsgroei. Hierbij is rekening gehouden met economische groei en klimaatadaptatie. Deze sterfte is het gevolg van extremere temperaturen en het vaker voorkomen van klimaatgerelateerde ziektes, zoals malaria, en ondervoeding; sterfgevallen als gevolg van extreem weer (stormen en overstromingen) zijn moeilijker te voorspellen en zijn dus niet meegerekend. In de komende vijftig jaar wordt het leefgebied van 1,5 miljard mensen door hitte, droogte en overstromingen onbewoonbaar.¹⁰ Dat betekent dat een groot aantal mensen ontheemd raakt. Verder neemt bij elke graad temperatuurstijging de ernst van wereldwijde voedselcrises toe.¹¹

Samenvattend, door de milieu-impact van onze consumptie onteigenen we de velden van anderen, nu en in de toekomst.

Het 'huis' gaat over **arbeid** als productiefactor. Een huis is namelijk verreweg het meest arbeidsintensieve en dure product dat er op de markt is, zowel toen als nu. Als iemand zich een huis van een ander toe-eigent, dan eigent diegene zich eigenlijk de arbeid van de ander toe en vice versa: als je je de arbeid van een ander toe-eigent, dan eigen je je eigenlijk het huis van een ander toe.

Hoe zit het met de toe-eigening van arbeid vandaag de dag? Hoeveel mensen werken er eigenlijk in het mondiale Zuiden voor Nederlandse consumptie? Dit bleek voor de Nederlandse situatie nog niet eerder te zijn onderzocht. Matthias Olthaar en ik hebben een berekening gemaakt en in de context geplaatst. Wat blijkt? Er werken in totaal 10 miljoen mensen in het mondiale Zuiden voor Nederlandse consumptie, dat zijn meer mensen dan de hele werkzame Nederlandse beroepsbevolking bij elkaar.¹² De meerderheid van deze grote groep mensen verricht slaafse arbeid, dat wil zeggen dat de meerderheid lange dagen onder erbarmelijke omstandigheden werkt, zwaar onderbetaald wordt, nauwelijks inspraak heeft en geen sociaal vangnet heeft. Vandaar dat Matthias Olthaar en ik deze groep moderne dagloners noemen.

Doordat we zo'n grote groep zwaar onderbetaald aan het werk houden voor Nederlandse consumptie, krijgt deze groep niet de gelegenheid om hun eigen huis en hun eigen land op te bouwen. Het gevolg is dat deze mensen en de landen waar ze in wonen in een armoedeval terecht zijn gekomen: ze verrichten al decennia het zware, laagbetaalde werk zonder dat ze uitzicht hebben op structurele economische vooruitgang. Het zou veel beter zijn als we deze groep ofwel een fatsoenlijk loon zouden betalen ofwel in staat zouden stellen om hun arbeid in te zetten om hun eigen land op te bouwen.

Samenvattend, door de sociale impact van onze consumptie onteigenen we ons de arbeid van miljoenen mensen toe zonder hen uitzicht te bieden op een betere levensstandaard.

Hoe gaan we dit recht zetten?

De conclusie op basis van het voorgaande is helder: we overtreden in Nederland collectief het tiende gebod en miljoenen (vooral arme) mensen zijn daarvan de dupe.

Het is belangrijk dat we ons realiseren dat er voor dit enorme probleem geen technische oplossing bestaat. De huidige uitweg die men zoekt, namelijk groene groei, is namelijk geen oplossing. De kernkritiek tegen groene groei is: er is geen wetenschappelijke onderbouwing voor groene groei. Wetenschappers dragen hiervoor twee hoofdargumenten aan: (1) groene groei is in het verleden nooit geslaagd en (2) uit modellen blijkt dat het in de toekomst ook onmogelijk is.

Wat het eerste hoofdargument betreft: in 2020 heeft een team van onderzoekers een uitgebreide systematische overzichtsstudie gemaakt van 835 wetenschappelijke artikelen over de resultaten tot op heden van groene groei. Hun conclusie was dat er zowel op landelijk, regionaal als mondiaal niveau geen empirisch bewijs bestaat voor groene groei.¹³ Een team van het Europees Milieuagentschap kwam tot dezelfde conclusie. Zoals ze het zelf verwoorden in het rapport: 'In alle studies die we hebben bestudeerd, hebben we geen spoor

bewijs gevonden dat de hoop die men momenteel stelt op de ontkoppelingsstrategie rechtvaardigt.'¹⁴ Het tweede hoofdargument is gebaseerd op gedetailleerde computersimulaties die aantonen dat groene groei in de toekomst ook niet kan werken.¹⁵

Er is dus geen technische oplossing nodig maar een andere manier van leven en samenleven. Maar in de samenleving heerst verwarring. Het groenegroedenken viert nog steeds hoogtij, zeker in invloedrijke kringen. Linkse partijen gaan of mee met het groenegroei-paradigma of laten hun programma niet doorrekenen, wat ten koste gaat van hun geloofwaardigheid. Sommige rechtse partijen worden daar zenuwachtig van en benadrukken onder het mom van realisme dat het beleid vooral niet te ambitieus moet zijn. Te midden van deze verwarring hebben mensen een moreel kompas nodig. De Bijbel biedt dit morele kompas, namelijk: leven van één veld en één huis, kort gezegd: leven van genoeg. We moeten een einde maken aan de groei van de materiële consumptie en ons op andere, immateriële doelen gaan richten.

Daaraan gehoor geven betekent op individueel niveau: minder consumeren, genoeg nemen met één huis en één veld. Eén huis en één veld betekenen concreet: leven van het equivalent van één aardbol en leven met zo min mogelijk onderbetaalde dagloners. Voor mensen die zich afvragen 'waar te beginnen?' is de impact top-10 van Babette Porcelijn een waardevol hulpmiddel. Richt je vooral op de top-5 met de grootste impact. Deze verandering van onderop is nodig, inclusief maatschappelijke druk, om aan onze omgeving en aan mensen met invloed te laten zien dat het ons menens is. De invloed die je hebt als je spreekt door te handelen is niet te onderschatten! Het is een kwestie van tijd totdat ook mensen met invloed zullen inzien dat we minder moeten consumeren. Topwetenschappers zijn het daar namelijk al over eens. En als er daarnaast maatschappelijke druk in deze richting ontstaat, zullen steeds meer politici deze alternatieve richting omarmen.

De sociale vertaling van leven van genoeg: postgroei

De sociale vertaling van leven van genoeg noemt men ook wel postgroei. Postgroei draait om het verleggen van de focus van kwantitatieve groei (consumptie- en bbp-groei) naar kwalitatieve groei (groei van kwaliteit van leven). Postgroei gaat dus over veel meer dan alleen vergroening. Het is een nieuw verhaal voor Nederland, een ambitieus, wetenschappelijk gefundeerd, waardengedreven, sociaal en realistisch verhaal.

Nederland kan deze verandering in gang zetten door een forse verschuiving van belasting van arbeid naar consumptie. Deze inkomensneutrale maatregel resulteert in een forse verspillingsreductie in de economie, die niet alleen zorgt voor veel betere milieu-uitkomsten maar ook voor een tastbare verbetering van de welvaart voor iedereen. Ondernemers zullen namelijk inspelen op de belastingverschuiving door innovaties door te voeren die gericht zijn op het bieden van zoveel mogelijk toegevoegde waarde tegen een zo laag mogelijke milieu-impact. Ook zal de maatregel leiden tot nieuwe deelinitiatieven en op termijn tot meer vrije tijd en minder stress. Zo ontstaat er dus ruimte voor mensen om meer bezig te zijn met dat wat werkelijk gelukkig maakt.

De transitie brengt uiteraard ook nieuwe uitdagingen met zich mee. Zo zal met het afvlakken van de groei ook de werkgelegenheid langzaam stabiliseren. Ook zullen door het wegvallen van de groei de overheidsinkomsten stabiliseren, terwijl de meeste overheidsuitgaven blijven stijgen. De oplopende zorgkosten vormen de voornaamste oorzaak van het houdbaarheidsprobleem van de overheidsfinanciën. Die transitieproblemen zullen echter van tijdelijke aard zijn. Het blijkt dat de helft van de ziekten in Nederland te karakteriseren is als vermijdbare (welvaarts)ziekte.¹⁶ Ook blijkt dat zowel de toename van arbeidsongeschiktheid als de toename van welvaartsziekten samenhangen met stress en werkdruk. Postgroei heeft de potentie om deze problemen te verminderen, terwijl voortzetting van de groei ze in de toekomst alleen maar erger maakt. Postgroei zorgt er namelijk voor dat op termijn de werkweek verkort kan worden, waardoor mensen minder stress en werkdruk zullen ervaren. Zo leidt postgroei tot een minder ziekmakende samenleving en vergroot postgroei het zelfhelend vermogen van mensen in gemeenschappen.

Bovendien moeten we de eventuele transitieproblemen in perspectief zien en afwegen tegen de problemen die zouden ontstaan als we op de huidige voet doorleven. Het verschil in milieu-impact tussen een toekomstbeeld met en zonder groei is namelijk enorm. Doorrekeningen, die gebaseerd zijn op gezaghebbende bronnen, bewijzen dit: in de komende decennia gaat het om zo'n 40 procent verschil in opgetelde CO₂-uitstoot en meer dan 30 procent verschil in opgeteld materiaalverbruik.¹⁷ Met andere woorden: de milieu-impact van postgroei is aanzienlijk kleiner dan van groene groei (voortzetting van het huidige beleid). Met dit grote verschil voorkomen we in de toekomst veel onnodige lijden en andere grote problemen.

Tot slot

Er zijn heel veel motivaties om op individueel en collectief niveau de overgang te maken naar leven van genoeg. We kunnen eraan beginnen om milieuredenen, om sociale redenen, omwille van onze (klein)kinderen en omwille van mondiale rechtvaardigheid. Voor christenen is er een belangrijke extra reden: we willen de integriteit van ons geloof behouden. Dat kan door actief te streven naar leven van genoeg. Leven van genoeg is het belangrijkste dat we kunnen doen om beter te zorgen voor onze medemensen in het mondiale Zuiden, voor toekomstige generaties en voor al het andere leven op aarde. We kunnen dit in ons eigen leven vormgeven en we kunnen dit uitdragen als collectief ideaal, in de vorm van postgroei. Laten we het thema vooral ook blijven verbinden met het christelijk geloof en de christelijke filosofie, want een einde maken aan de groei is ook een daad van geloof.

Paul Schenderling is econoom en schrijver. Dit essay is gebaseerd op het boek *Er is leven na de groei*, dat in oktober is verschenen. Paul schreef dit boek in nauwe samenwerking met Matthias Olthaar, Kiza Magendane, Frank Maas, Guido Israëls, Martijn Stoutjesdijk, Nadine Mingers, Wouter Marchand, Ruben van de Belt, Rob van der Rijt, Maarten van Nieuw Amerongen, Bjorn Lous en Winne van Woerden. Voor meer informatie, zie www.postgroei.nl. Je kunt daar ook de interactieve huishoudtool downloaden om te kijken welke stappen jij kunt zetten en wat dat oplevert.

Noten

- Hickel, J. (2020), 'Quantifying national responsibility for climate breakdown', in: *The Lancet Planetary Health*. En: Hickel, J. (2022), 'National responsibility for ecological breakdown: a fair-shares assessment of resource use, 1970–2017'. In: *The Lancet Planetary Health*, Vol. 6, pp. 342–349.
- Schenderling, P.J. (forthcoming), 'Bomen tot in de hemel?'. In: *Toegewijd leven*. Utrecht: KokBoekencentrum.
- Chaney, M. (2017), *Peasants, Prophets, & Political Economy: The Hebrew Bible and Social Analysis*. New York: Cascade Books, pp. 40–46 (en de rest van het hoofdstuk).
- Farber, Z.I. & J.L. Wright (2018), *Archaeology and History of Eight-Century Judah*. Atlanta: SBL Press, pp. 179–199.
- Fekete, H., Höhne, N. & S. Smit (2022), 'What is a fair emissions budget for the Netherlands? How the Netherlands can integrate the principle of common but differentiated responsibilities and capabilities in their climate target'. NewClimate Institute.
- International Resource Panel (2019), 'Global Resources Outlook 2019: Natural Resources for the Future We Want'. 'Materiaalwinning' betekent in deze context: de winning van metalen, mineralen, fossiele brandstoffen en biomassa (zoals landbouw en bosbouw).
- Bressler, R.D. (2021), 'The mortality cost of carbon'. In: *Nature Communications*: 12:4467.
- Ibidem.
- Auffhammer, M. (2022), 'The mortality cost of climate change'. In: *Nature Climate Change*, Vol. 12, pp. 611–619. En: Carleton, T.A. et al. (2022), 'Valuing the Global Mortality Consequences of Climate Change Accounting for Adaptation Costs and Benefits'. NBER Working Paper 27599.
- Xu, C., Kohler, T.A., Lenton, T. M., Svenning, J. & M. Scheffer (2020), 'Future of the human climate niche'. In: *PNAS*, Vol. 117, No. 26., pp. 11350–11355.
- Dasgupta, S. & E.J.Z. Robinson (2022), 'Attributing changes in food insecurity to a changing climate'. In: *Nature*: 12:4709.
- Schenderling, P.J. & M. Olthaar (2022), 'Handelsliberalisering levert ontwikkelingslanden nog te weinig op'. *Research paper* in: *ESB*, september 2022.
- Haberl, H. et al. (2020), 'A systematic review of the evidence on decoupling of GDP, resource use and GHG emissions, part II: synthesizing the insights'. In: *Environmental Research Letters*, 15(6), 065003.
- Parrique, T., Barth, J., Briens, F., Kerschner, C., Kraus-Polk, A., Kuokkanen, A., & Spangenberg, J. H. (2019), *Decoupling debunked. Evidence and arguments against green growth as a sole strategy for sustainability*. A study edited by the European Environment Bureau EEB. Vertaling van het citaat door het schrijverscollectief.
- De drie modellen zijn te vinden via: Schenderling, P.J. (2022), *Er is leven na de groei: hoe we onze toekomst realistisch veiligstellen*. Leiden: Bot Uitgevers.
- Mackenbach, J.P. (2010), *Ziekte in Nederland: volksgezondheid tussen biologie en politiek*. Amsterdam: Uitgeverij Mouria.
- De doorrekeningen zijn gebaseerd op de drie eerder geciteerde simulaties.